

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE KESİTLER: SOVYET DÖNEMİNDE AZERBAIJAN'DA DİN VE ATEİZME DAİR

Ali YAMAN*

Özet

Sovyetler Birliği döneminde uygulanan din karşıtı ateizm politikalarının Türk kültür tarihi içerisindeki yeri akademik alanda yeterince incelenmiş değildir. Bilindiği üzere Sovyet ideolojisi dine karşı ateizm uygulamalarını bir siyasi varlık-yokluk meselesi olarak görmüş ve bu politikaları ısrarla sürdürmüştür. Sovyet dönemi Azerbaycan'daki uygulamaları esas olarak bütün Sovyet coğrafyasında uygulanan genel bir planın parçası olarak görmek gerekmektedir. Siyasetten ekonomiye, hukuktan kültüre ve sanata bütün hayat Moskova merkezli düzenlenmekte ve bütün cumhuriyetlerde ve Sovyet blokunda yer alan diğer cumhuriyetlerde en küçük coğrafi birime kadar Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin kontrolünde uygulanma durumu denetlenmektedir.

Diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da faaliyet göstermek üzere kurulan çeşitli araştırma ve propaganda kurumlarının yanı sıra çok sayıda yayın dikkat çekmektedir. Azerbaycan'da gerçekleştirilen ateizm yayınları ve diğer ateizm faaliyetlerinin de diğer Sovyet cumhuriyetleri ile aynı içerik ve amaçları güttüğü görülmektedir. Azerbaycan'da da halk edebiyatından özellikle seçilen dine eleştirel yaklaşan şiir, destan vb. ürünlerin ateizm politikalarını desteklemek üzere kullanılmaktadır. Yine ateizm faaliyetlerinde gençlerle ilgili faaliyetlere büyük önem verildiği, İslam'da kadının yerini olumsuzlaştırırken, Sovyet döneminde kadının özgürleştirildiği şeklinde bir propaganda işlenmektedir. Ortaçağ'dan günümüze Azerbaycan tarihindeki Nizami Gencevi, İmadeddin Nesimi ve Fuzuli'den M. F. Ahundov gibi tanınmış şahsiyetlerin ateizmi desteklemek için kullanılması söz konusudur.

Sonuç olarak ateizm faaliyetlerine Sovyet döneminde Azerbaycan'da büyük önem verilmiş ve çok boyutlu çalışmalar yürütülmüştür. Bu durum bugün Azerbaycan'da varolan kapsamlı ateizm literatürünün varlığı ile de açıkça görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İslam, Ateizm, Sovyetler Birliği, Komünist Partisi.

THE SECTIONS FROM THE HISTORY OF TURKISH CULTURE AS TO THE RELIGION AND ATEISM IN AZERBAIJAN INDURING THE PERIOD OF SOVIET

Abstract

The place of ateism policies during the Soviet Union against religion in the history of Turkish culture has not been researched in the academic field. As we know that the Soviet

*Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, ayaman@yahoo.com

ideology saw the atheism applications as political exist&lack. The fact that in the Soviet Union the applications in Azerbaijan need to be seen as a part of general plan. From politics to economy, law to culture and art all live is set on Moscow and that, in all republics and Soviet block is checked in the control of Kommunisticheskaia Partia Sovetskogo Soiuza.

In Azerbaijan like in other Soviet republics use to purpose of industrial fluctuation many hunts and propogand departmans' in addition many issue is draw attention. We see this in Azerbaijan performs atheism issues and other atheism fluctuation other Soviet republics have some content, same purpose. The works such as poetry, saga etc. among public literature are used to corroborate the atheism publishes in Azerbaijan. Also, there is a common publicity that shows bad the place of women in Islam and shows the making women independence in Soviet period in a good way From the mideval age to now, it is the question that the famous people such as from Nizami Gencevi to İmadeddin Nesimi and Fuzuli M. F. Ahundov are used to corroborate the atheism.

In the end, during the Soviet period in Azerbaijan atheism works are given importance and multi dimension works were implemented. This situation with the comprehensive atheism of literature easily seems being in azerbaijan now.

Keywords: Azerbaijan, Islam, Atheism, Soviet Union, The Communist Party.

Giriş

Ekim 1917'den 1990'lara kadar süren Sovyet dönemi gelişmelerinin özellikle Türkiye bilim çevrelerinde bugün halâ yeterli ilgiyi gördüğü söylenemez. Bunu anlamak için literatürde hızlı bir tarama yapmak ve YÖK Kataloğu'nu gözden geçirmek yeterli olacaktır. Oysa bu dönemde yaşanan gelişmeler genel Türk tarihi araştırmaları bakımından büyük önem taşımaktadır. Şöyle ki Orta Asya ve Kafkaslar başta olmak üzere Sovyet nüfuzuna giren coğrafyalar Türk dünyasının önemli oranda nüfusunu da içerisinde barındırmaktaydı. Sovyetlerin kurulması ile birlikte 1990'lı yıllara kadar bu bölgeler ile Türkiye başta olmak üzere İran ve Balkanlar'daki Türk topluluklar arasında bağlantılar kopmuş oluyordu. Özellikle Orta Asya'da yaşayan Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen Türkleri bakımından bu kültürel kopukluk Rus Çarlığı dönemine kadar uzanmaktaydı. Ancak Sovyet dönemi gelişmelerinin bugün de etkileri hala görülen önemli sonuçlar doğurduğu muhakkaktır. Sovyet zihniyeti, ulus bilincinin en önemli bileşenlerinden olan dil, kültür, din gibi alanlardaki geleneksel yapıyı zaafa uğratabilmek için çok farklı programları uygulamaya koymuştur. Bunların içinde alfabe değişiklikleri, milli/dinsel bayram, ibadet vb. uygulamaların sınırlandırılması veya yasaklanması gibi pek çok uygulama bulunmaktadır. Dine karşı ateizm uygulamaları Sovyet ideolojisinin en önemli faaliyet alanları arasında yer almış, buna yönelik Sovyetler Birliği'nin merkezinden en küçük yönetim birimine kadar sayısız faaliyetler yürütülmüştür.

Lenin ve çevresinin din karşıtı çalışmaları 1917 Ekim Devrimi öncesine uzanmaktadır. Örneğin Leninist aylık Prosveşeniye dergisinde din karşıtı

yayınlar önemli yer tutmaktadır. (Pospelovsky, 1987: 4) SSCB, Lenin'in Marks ve Engels'in görüşlerini geliştirerek oluşan Marksist-Leninist ideolojiye dayalı Rus tipi bir komünizm modelini uygulamaktaydı. Yine Sovyet modeli dinin ortadan kaldırılmasını ve onun yerine "bilimsel" ateizm (nauçniy ateizm) olarak adlandırılan devlet ateizminin (gosateizm) onun yerine ikamesini ideolojik bir amaç olarak benimsemekteydi. Burada bu modelin Azerbaycan boyutuyla dinle ilgili uygulamaları ve ona alternatif olarak geliştirilen bilimsel ateizm programının ana hatları ele alınacaktır. Çok milletli, çok dilli ve çok dinli bir görünüm sergileyen SSCB, bu farklılıklara saygılı bir izlenim uyandırmaya ve buna ilişkin bazı düzenlemeler yapmaya çalışmakla birlikte, esas olarak uzun vadede bu farklılıkları ortadan kaldırarak bir "Sovyet" insanı oluşturmayı amaçlamaktadır. Sovyetler Birliği modelinin yaratmak istediği ve takdim ettiği Sovyet insanının dilinin "Rusça", dininin "bilimsel ateizm", milliyetinin ise "Sovyet" olması devletin resmi politikası şeklinde uygulanıp, bütün devlet olanakları bu politikaya hizmet etmek üzere kullanılmıştır. (Yaman, 2009) Bunun için de Sovyet coğrafyasında yaşayan çeşitli toplulukların ulusal ve dinsel geçmişleri ile bağlarının koparılması ve bunlara alternatif kurumların devlet zoruyla uygulamaya konulmasına büyük önem verilmiştir. Bu SSCB gibi ideolojik temelli ve dinle mücadeleyi esas alan bir devlet bakımından bir varlık yokluk meselesiydi.

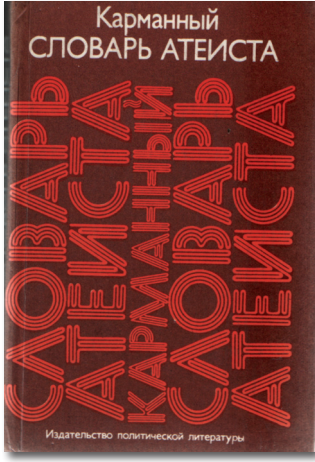
Sovyet döneminde Azerbaycan'daki uygulamaları esas olarak bütün Sovyet coğrafyasında uygulanan genel bir planın parçası olarak görmek lazımdır. Siyasetten ekonomiye, hukuktan kültüre ve sanata bütün hayat Moskova merkezli düzenlenmekte ve en küçük birime kadar komünist partinin kontrolünde uygulanma durumu denetlenmekteydi. Ateizm uygulamaları da aynı şekilde planlanıp uygulanmaktaydı. Sovyet döneminde rejimin ideolojisi ve varlığına tehdit olarak görülen kurumlardan dinin ve geleneklerin yerini alması düşünülen "elmi ateizm (bilimsel-ateizm)", faaliyetleri, Moskova merkezli cumhuriyetlerin diğer başkentleri ve Sovyet hakimiyetindeki bütün alanlarda desteklenmiştir. Sovyet cumhuriyetlerinde en önemli güç olan Komünist Parti başta olmak üzere, diğer Sovyet yönetim organları, eğitim, öğretim kurumları, Militan Allahsızlar Birliği ve komsomol gibi sivil örgütlenmelerine de burada dikkat çekmek gerekmektedir. Hatta Sovyet sisteminde bütün cumhuriyetler bazında da örgütlenmiş bulunan istihbarat kurumu KGB¹ bünyesinde dini alanda uzmanlaşmış bir birimin kurulduğu da bilinmektedir. (Kowalewski, 1980: 426) Ateizm çalışmalarında Sovyet döneminde büyük önem verilen propaganda ve basın-yayın faaliyetlerinin de önemli rol üstlendiği görülmektedir. Sadece ateizme yönelik yayın yapan Antireligioznik, Bezbojnik, Nauka i Religiya gibi süreli yayınlara ek olarak, Pravda, Komsomolskaya Pravda gibi günlük gazetelerde de ateizm propagandasına ilişkin yayınlar yer almaktadır. (Pospelovsky, 1987: 46) Lenin, Komünist Parti'nin taslak programında eğitim ve propagandanın örgütlenmesi gereğine dikkat

çekmektedir. (Lenin, 1994: 58) Bu yayınların Marks, Engels ve Lenin gibi Sovyet ideolojisinin kendini temellendirdiği teorisyenlerin ve Stalin, Kruşçev, Brejnev gibi yayının yapıldığı dönemin Sovyet Liderlerinin düşünceleriyle gerekçelendirildiği görülmektedir. Sovyet kurucu teorisyenlerinin ideolojisine göre “*Din zararlıydı ve onunla mücadele edilmeliydi.*” V. İ. Lenin’in “Din Hakkında”, adlı kitabındaki düşünceleri SSCB döneminde din konusuna bakışı çok iyi özetlemektedir: “*Marksizm, materyalizmdir... Dine karşı savaşmalıyız – bu bütün materyalizmin, sonuç olarak marksizmin ABC’sidir. Ama Marksizm ABC’de durup kalmış bir materyalizm değildir. Marksizm daha ileri gider. Der ki: Dine karşı nasıl savaşılır bilmeliyiz, bunun için de yığınlar arasındaki iman ve din kaynağını materyalist bir yolla açıklamalıyız. Dine karşı savaş soyut ideolojik vaazla sınırlanamaz, böyle vaaza da indirgenmemek gerekir. Bu savaş, dinin toplumsal köklerini ortadan kaldırmayı amaçlayan sınıf hareketinin somut pratiği ile birleştirilmelidir...*” (Lenin, 1994: 26) Sovyet dönemi yazarlarına göre dinin “zararlı oluşunu” ortaya koymak bilimsel ateizmin önemli görevlerinden biridir. Dini, Marksist-Leninist bakış açısıyla ele almak gereklidir. (Surapbergenov, 1979: 5) Kurbanov ise komünist ahlak, ateist karakter, ateist ve komünist terbiyenin eski zararlı inançlarla mücadele için gerekliliği, dinin de bu zararlı inanışlardan olduğunu ifade etmektedir. (Kurbanov, 1981: 83 vd.)

Ateizm çalışmalarında gençlerin komünist partinin ideolojisi çerçevesinde örgütlenmelerine büyük önem verilmekteydi. Bu anlamda gençlerin ideolojik anlamda bilinçlendirilmesi için pek çok kurum ve yayın faaliyetinin gerçekleştirildiği görülmekteydi. Lenin bu konuya şu şekilde dikkat çekmektedir: “*Genç Komünist Birlik bütün alanlarda çalışmasını bu yolla örgütlemeyi başaramazsa, eski burjuva yola geri dönüyor demektir.. Genç Komünist Birlik, okullarla, komünist kitap ve broşür okumakla yetinmeyerek eğitim, öğretim ve yetiştirimini işçilerin ve köylülerin emeğiyle birleştirmelidir. Bir kimse ancak işçiler ve köylülerle birlikte elele çalışarak gerçek bir komünist olabilir. Ve herkes anlamlıdır ki, Gençlik Birliği’nin bütün üyeleri hem okur yazardırlar hem de nasıl çalışılması gerektiğini bilirler...*” (Lenin, 1994: 76)

Bütün Sovyet cumhuriyetlerinde benzeri faaliyetler görülmekle birlikte, konuya Azerbaycan özelinde baktığımızda dinle mücadele ve ateizm faaliyetleri çerçevesinde Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Felsefe ve Hukuk Enstitüsü’ne bağlı “Elmi-Ateizm Bölümü” açılmış, S. M. Kirov Adına Azerbaycan Devlet Üniversitesi’nde Elmi Ateizm Tarihi ve Nazariyesi Bölümü açılmış, Medeniyet Nazırlığı (bakanlığı) yanında Ateizm Müzesi kurulmuştur. Ateizmle ilgili tez ve kitap şeklindeki yayınların bir bölümü de adı geçen bu kurumlar tarafından yapılmıştır. Ayrıca Azerbaycan’ın bütün orta ve yüksek dereceli okullarında müfredata “Elmi Ateizmin Esasları” adlı bir ders konularak, aynı adlı bir de ders kitabı yayınlanmıştır. (Kurbanov, 1979: 49-52) Sovyet döneminde Ateizm ile ilgili yayınlar, Orta Asya’da olduğu gibi Kafkaslarda da aynen devam etmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan’ın başkenti Baku’de Elmler

Akademiyası Kütüphanesi ve Milli Kütüphane'de kataloglarda çok sayıda yayın bulmak mümkündür. Bu yayınlara irili ufaklı ateizm sözlüklerini de eklemek gerekir. Daha çok Rusça olmak üzere bu sözlüklerden cumhuriyetlerin kendi dillerinde de yayınlanmıştır. Azerbaycan'da yayınlananlardan ikisi, Gulam Memmedli tarafından 1962'de Bakü'de yayınlanan, "Ateistin Çib Luğati" adlı eser ve bir komisyon tarafından hazırlanarak 1987'de Bakü'de yayınlanan yine "Ateistin Çib Luğati" adlı diğer bir eserdir. Sovyet coğrafyasında hakim dil olması nedeniyle ateizm konusu da dahil, her alanda Rusça daha çok yayın olmakla birlikte, Sovyet cumhuriyetlerinin kendi dillerinde de pek çok yayın ve çeviri eser hazırlanmış bulunmaktadır.

Sovyet döneminde çok yayınlanan Ateizm Sözlüklerinden (Ateizm Cep Sözlüğü, Moskova, 1983) birinin kapağı

Ayrıca Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Felsefe ve Hukuk Enstitüsü'ne bağlı "Elmi-Ateizm Bölümü" bünyesinde doktora tezleri (dissertasiya) yaptırılmış olup, bu tezlerin daha sonra kitap olarak yayınlandığı görülmektedir. İleride değinilecek olan R. E. Aliyev'in (Aliyev, 1973) ve Z. E. Zulalova'nın (Zulalova, 1975) yayınlanmış kitapları bu çerçevede hazırlanmış doktora tezlerine dayanmaktadır. Bu tür çalışmalar resmi kurumların politikaları bakımından da büyük önem taşımaktadır, şöyle ki siyasetin din karşıtı uygulamaları için bilimsel bir meşruiyet sağlamak bakımından oldukça yararlı işlev görmektedirler. Sovyet bakış açısında devletin resmi yaklaşımı da olan ateist değerleri benimsemek muhakkak ki akademik veya devlet hayatında çok daha istenen bir durumdur. Böyle bir ortamda açıkça dinsel değerlere bağlı bir akademisyenin durumu oldukça sıkıntılı gözükmektedir. Sovyet döneminde gerek Orta Asya gerekse Kafkaslarda sadece akademik hayatta değil, diğer alanlarda da ateizm veya diğer meselelerde resmiyetten farklı düşünebilmenin bedeli çok ağır olmuştur.

Burada öncelikle Azerbaycan'da gerçekleştirilen Ateizmle ilgili yayın faaliyetini Bakü'de gerçekleştirdiğimiz bir kütüphane taramasının sonuçları ile göstermek istiyorum. Bu konuda bir fikir vermek bakımından Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası'nın Merkez Kütüphanesi'nde bulunan kitaplarla ilgili kısa bir istatistiki bilgi yeterli olacaktır. Rusça yayınlar katalogundan ayrı bulunan "Azerbaycan Dilinde Kitapların Sistemli Kataloğu" bölümünden söz edeceğim. Rusça yayınlar katalogunda ise zaten bütün Sovyet cumhuriyetleri kütüphanelerinde bulunan ateizmle ilgili yayınlar bulunmaktadır. Bunu Kazakistan'ın Almatı, Çimkent ve Türkistan, Kırgızistan'ın

Bişkek ve Oş, Özbekistan'ın Taşkent ve Semerkand şehirlerindeki kütüphane tarama çalışmalarında görme olanağımız oldu. Örneğin L. İ. Klimoviç, N.A. Smirnov, E. A. Belyayev ve T. S. Saidbayev'in çalışmaları bu tarzda kitaplardır.

Sovyet Ateizminin ünlü uzmanlarından Prof. L. İ. Klimoviç'in İslam ve Kadın (Moskova, 1958) adlı kitabı

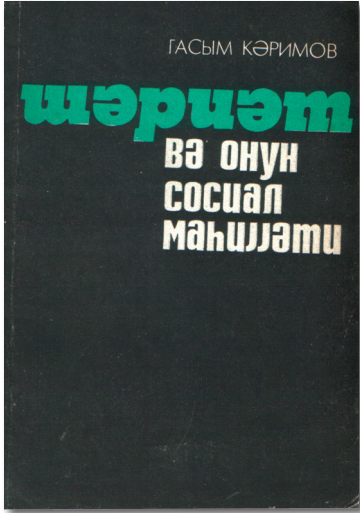

N. A. Smirnov'un "Allahsız" Yayınları tarafından yayımlanan Müslüman Tarihçeleri (Moskova, 1930) adlı kitabı.

"Azerbaycan Dilinde Kitapların Sistemli Kataloğu" bölümündeki 45 no'lu "Ateizm, Din" isimli katalog kutusunda ilk bölüm "Marksizm-Leninizm Din ve Ateizm hakkında" başlığını taşımaktadır. Burada V. İ. Lenin, K. Marks ile F. Engels'in ortak kitapları başta olmak üzere 6 adet kitap bulunmaktadır. Katalogda sonraki bölüm ise "Ateizm ve Serbest fikirliklik" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ise 14 kitap bulunuyor. Katalogda sonraki bölüm "Ateizm Terbiyesi, Ateizm Tebliğatı" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde 49 kitap bulunmaktadır. Daha sonraki bölüm "Din" başlığını taşımakla birlikte, içerik olarak ateizmle ilgili kitaplar burada da önemli yer tutmaktadır. Yine Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası'nın Merkez Kütüphanesi'nde Rusça yayınlar katalogunda ise ateizmle ilgili pek çok yayın bulunmaktadır. Bu yayınların diğer Sovyet cumhuriyetlerinin kütüphanelerinde de bulunduğunu ifade etmemiz gerekir. Almatı'da, Bişkek'te ve Taşkent'te gördüğümüz Rusça kaynaklar burada da bulunmaktadır.

"Ateizm, Din" isimli katalogda incelediğim Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de yayınlanmış kitaplardan bazılarının isimlerini de tarihsel kronolojiye uygun olarak

vermek istiyorum. A. Gosarev'in "Din Aleyhine Propaganda ve Komsomolun Vazifeleri" (1937); H. Abdullayev'in "Maksizm Leninizm ve Din" (1950); M. Gasimov'un "Ömer Hayyam'ın Rübailerinde Ateizm Motivleri" (1959); H. G. Bağirov'un "Din Nedir?" (1961); Penah Mahmudov'un "Ateizm ve Din" (1963); P. A. Landesman'ın, "Sovyet Adamlarının Saadeti" (1964); Karl Marx ve F. Engels'in "Din Haggında" (1965); V. İ. Lenin'in "Din Haggında" (1965); Gulu Memmedov'un "Kütleli Kitabhanalarda Elmi Ateizm Tebliğinin Formaları" (1974); Yazarı olmayan, "Alimler Dinin Aleyhindedir", (1965); Reşid E. Aliyev'in "Azerbaycan Şifahî Halk Yaradıcılığında Ateizm Motifleri" (1973); Sabir Şefiyev'in "Mekteplilerin Ateizm Terbiyesi" (1973); Mezahir Guliyev'in "Tarih Derslerinde Şakirdlerin Elmi-Ateizm Terbiyesi" (1974); M. Settarov ve M. Celilov'un "Ateizme Dair Sohbetler" (1980); Ağayar Şukurov'un "Sosyal Terakki ve Ateizm" (1982); Esedulla Gurbanov'un "Gençlerin Ateist Terbiyesi" (1982); M. Köçerlioğlu Muradov'un "Ateizm Terbiyesine Partiya Rehberliği" (1985) adlı kitapları bunlardan bazılarıdır. Daha sonra yer alan kataloğun "Din" başlığı altındaki bölümünde de pek çok ateizmle ilgili yayın bulunmaktadır. Birkaç örnek de bu bölümden vermek istiyorum. Z. Koyuşov'un "İslam Dininin Bayram ve Ayınlarının Menşei ve Onların Murteçe Mahiyyeti" (1953); A. F. Adadov'un "Mukaddeslere Perestişin Mahiyyeti ve Muasır Galıgları Haggında" (1986); G. Kerimov'un "Şeriat ve Onun Sosyal Mahiyyeti" (1987).

Azerbaycan'da Elmi Ateizm Enstitüsü'nce yayımlanan Gasim Kerimov'un Şeriat ve Onun Sosyal Mahiyyeti (Bakü, 1987) adlı kitabının kapağı.

Kitapları içerikleri bakımından incelediğimizde de Orta Asya'da Almatı, Taşkent ve Bişkek'te Cumhuriyetlerin kendi dillerinde yayınlananlarla hemen hemen aynı konuların incelendiği görülmektedir. Bu da ateizm konusunun nasıl aynı merkezden yönetildiğini bir kez daha göstermektedir. (Bkz. Yaman, 2009) Benzerlikler kitaplarda işlenen konular bakımından da söz konusudur. Örneğin M. Memmedov, P. Mahmudov ve M. Celilov tarafından hazırlanan ve 1985'te Bakü'de Azerbaycan Devlet Neşriyatı tarafından yayınlanan "Cemiyet, Din ve Ateizm (Suallar ve Cevablar)" adlı kitabın içindekiler bölümü beş bölümden oluşmaktadır: *I. Dinin meydana gelmesi, mahiyyeti ve formaları, II. Ateizmin tarihi formaları ve sosyal mahiyyeti, III. Manevi medeniyet, din ve mövhumat, IV. İslam Dini ve muasır dövr, V. Yetkin sosyalizm şeraitinde ateizm terbiyesi meseleleri.* Kitabın künyesinin

bulunduğu sayfada verilen kısa özeti de sadeleştirerek vermek istiyorum. “Kitapta ilmi ateizmin nazariyesi ile onun tecrübi istikameti arasındaki organik birliğin açılmasına özel dikkat verilmektedir. Dinin meydana gelmesi ve gelişimi, çeşitli dini sistemlerin çağdaş dönemde buhran geçirmesi, sosyal ilerlemenin esas ifadesi gibi ateizmin meydana gelmesi ve gelişiminin kanuna uygunlukları, İslam dini ve çağdaş dönem, yetkin sosyalizm şeraitinde ateizm terbiye sisteminin gittikçe olgunlaştırılması gibi meseleler de açıklanmaktadır. Yerli şeraitle ilgili somut veriler incelenerek genelleştirilir. Kitap tebligatçılar ve munazireciler, ateizm eğitiminin teşkilatçıları ve geniş okuyucu kitle için hazırlanmıştır.”

Ateizm Meseleleri adlı yine Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Felsefe ve Hukuk Enstitüsü’nce yayınlanan kitapta yer alan “Muasır Dövrde Ateist Terbiyenin Vezifeleri” adlı makalesinde F. G. Köçerli’nin “...SSBC kütleli ateistler ölkesidir. Kütleli ateizm inkişaf etmiş sosyalizm cemiyetinin manevi yetkinliyinin mühüm köstericilerindedir. Umumiyetle sosyalizm ve komünizm guruçuluğu kedişinde daha çoh adamın ateizm mövgeyine kecmesi, ateizmin kütleli inkişafı sosyalizm yoluna gedom goyan bütün ölkeler için ganuna uyğun obyektif prosesdir...” şeklindeki ifadeleri dikkat çekicidir. (Köçerli, 1975: 4) Şöyle ki, geleneksel dini/kültürel inanç ve geleneklerin yerini alması planlanan ateizm, Sovyet yurttaşlarının manevi dünyasındaki boşluğu dolduracak, sosyalizm ve komünizme doğru giden süreçte çok önemli bir hizmet görecektir. II. Dünya savaşı öncesi dönemde olduğu gibi geçici istisnai uygulamalara da rastlanmakla birlikte Sovyet tarihine hakim olan yaklaşım burada ifade edilen yaklaşımdır.

Yine aynı çalışmada “Azerbaycan’ın içtimai fikri tarihinde ateizm nasıl yer alıyor?” başlığı altında Azerbaycan’da ateist düşüncenin kökeninin eskilere uzandığı belirtilerek, bu ortaçağın tanınmış düşünür ve şairleri örnek gösterilerek açıklanmaya çalışılmaktadır. Bunlar arasında Ebul Hasan Behmenyar (XI. yy.), Efzeleddin Hagani (1120-1199), Nizami Gencevi (1141-1209), Nasreddin Tusi (1201-1274), Mahmud Şebüsteri (1250-1320), İmadeddin Nesimi (1369-1417), Fuzuli (1494-1556) sayılmaktadır. Ayrıca Çarlık döneminde yaşamış bulunan M. F. Ahundov’un (1812-1878) Azerbaycan’da ateizmin temellerini atan kişilerin başında geldiği, onun sadece dinsel fanatizmi ve despotizmi eleştirmekle yetinmeyerek dünyaya ateist ve materyalist bir bakışı yerleştirmeye çalıştığı da vurgulanmaktadır. Onun kendisinden sonra H. B. Zerdabi, G. B. Zakir, S. E. Şirvani, H. Cavid, M. E. Sabir, C. Memmedgulizade gibi tanınmış şahsiyetleri etkilediği de ifade edilmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise N. Nerimanov, S. Ağamalıoğlu, V. Hulufu gibi kişilerin ateist fikirleri daha ileri bir düzeye taşıdıkları eklenmektedir. (Memmedov-Mahmudov-Celilov, 1985: 72-79)

Sovyet döneminde Azerbaycan'da yayınlanan Ateizmle ilgili ilginç kitaplardan biri de Ömer Hayyam ile ilgilidir. M. Kasımov, "Ömer Hayyam'ın Rübailerinde Ateizm Motifleri" adını taşıyan bu eserinde "Ömer Hayyam zamanının mahir bir ateisti idi." demektedir. Yazar eserinde Hayyam'ın rübailerden örnekler vererek ateizmle ilişkilendirmektedir. Çalışmanın sonunda ise yazar "...Ömer Hayyam'ın rübailerinde kendine mahsus bir şekilde kuvvetli ateizm motifleri vardır. Bunlardan iyi bir şekilde yararlanılabilirse, ilmi-ateizm tebligatımıza çok yardımcı olur." denilmektedir. (Kasımov, 1959: 27)

Dinin eleştirisinde halk edebiyatı ürünlerinden de yararlanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bütün cumhuriyetlerde halk edebiyatında dine karşı eleştirel yaklaşımlar içeren halk edebiyatı ürünleri toplanarak yayınlanmıştır. Örneğin Azerbaycan'da Settarov ve Celilov'un ortak kitabında Halk Şairi S. Vurgun'un bir şiirine yer verilerek, din şiddetle eleştirilmektedir. Şiirin bir kıtası şu şekildedir: "*Bin yıllar baş eğdik yalnız Kurana, Baktı gözlerimiz kör gibi ona, Bize yasak oldu başka kitaplar, Kitapsız bir ömrün ne manası var*" (Settarov – Celilov, 1980: 39) Ayrıca şiirlerin yanı sıra, destanlardan ve manilerden de yararlanılmaktadır. Bu bağlamda Kitab-ı Dede Korkut, Şah İsmail Destanı, Köroğlu Destanı gibi halk tarafından sevilen tarihsel/mitolojik kahramanlıkların yer aldığı eserlere de atıflarda bulunmaktadır. (Aliyev, 1973: 72-73) Aliyev'in çalışmasında Lenin'e, Gorki'den de alıntıyla, onların halk edebiyatına verdiği öneme ve halk edebiyatı yoluyla sağlanacak önemli verilere dikkat çekilmektedir. (Aliyev, 1973: 3-5) Ancak bu yayınlar incelendiğinde görülen odur ki, bütün örneklerle sergilenmek istenen ana tema, bütünüyle dinsel inanç ve geleneklerin eleştirisi üzerine odaklanmaktadır.

Ateizmle bağlantılı olarak İslam'da kadın konusu Azerbaycan'daki yayınlarda da yer verilen konulardandır. Kadın konusu Sovyetlerde ateizm propagandasında kullanılan en önemli unsurlardandır. Kazakistan'da da, Kırgızistan'da da, Özbekistan'da da bu tarzda pek çok yayın yapılmıştır. Azerbaycan'da da aynı olmak üzere bu yayınlarda İslam'da kadının konumu ile Sovyet dönemi kadınlarının durumu karşılaştırılarak, bu dini inançların zayıflamasına yardımcı olacak şekilde kullanılmaktadır. Örneğin İmanzade "İslam Dini ve Kadın Meselesi" adlı eserinde İslam Dini'nin kadın konusunda diğer dinlerden daha tutucu olduğuna, kadının toplumdaki yerinin oldukça sınırlandırıldığına ve erkeğin ailede mutlak ve sınırsız egemen olduğuna, örtünmeye ve evlilik konusuna dikkat çekerek İslam dinini eleştirmekte ve bu suretle ateizmin kadına bakışını olumlu göstermeye çalışmaktadır. (İmanzade, 1958: 11) Ayrıca sosyalizmin başarısı ve giderek komünizme ulaşılması için mücadelede Azerbaycan kadınlarının rollerinin büyüklüğünden bahsetmekte, kadınların cahil oluşlarını ve okuma yazma bilmeyişlerini dine bağlarken,

Azerbaycan'da 1917 Ekim Devrimi'ne kadar şehirlerdeki kadınların bile tamamına yakınının okuma yazma bilmemesini de İslam dinine bağlamaktadır. (İmanzade, 1958: 18) Mesela Zulalova, Azerbaycan'da kentli kadınlar arasında gerçekleştirdiği sosyolojik araştırmalara dayanarak, dine ve ateizme olan bakış açlarına göre şöyle bir sınıflandırmaya gitmektedir: 1.Dine derinden inananlar (katı dindarlar), 2.Esasen adet gücüne dine inananlar, 3.Tereddüt edenler, 4.Pasif ateistler, 5.Faal ateistler. (Zulalova, 1975: 29-30)

Sonuç olarak, Azerbaycan'daki ateizm yayınlarının da Orta Asya'daki benzerleri gibi aynı siyasi-ideolojik programın ürünü olduğu, içeriklerine kadar aynı konuları ele aldıkları görülmektedir. Bu konuda Sovyet Cumhuriyetlerinde geniş bir literatürün varlığı bilinmektedir. Ayrıca Sovyet tipi bilimsel ateizm uygulamalarının, dini ortadan kaldırmayı amaçlarken, çelişkili olarak onun yerine Sovyet versiyonu denilebilecek bir alternatifi yani "bilimsel ateizm"i zorla dayatmasına karşın, 1990'lı yıllara gelindiğinde pek de arzulanan noktaya ulaşamadığı açıktır. Gerek Kafkaslarda gerekse Orta Asya'da Sovyet sonrası dönemde dinin giderek artan etkisi bu durumu açıkça göstermektedir.

Sonnotlar

¹ KGB (Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti), Devlet Güvenlik Komitesi anlamında olup, daha önce aynı işlevleri yerine getiren NKVD ve MVD'nin birleştirilmesiyle 1954'te kurulan Sovyetler Birliği'nin gizli istihbarat servisedir. Ayrıca Bkz. Palmowski, Jan (2008): **Oxford Dictionary of Contemporary World History**, 3rd. Ed., New York: Oxford University Press, s. 363.

² Rusça kaynakların çevirileri Kazakistan'ın Türkistan kentinde bulunan Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi'nde görev yaptığım sırada yardımcıları H. Bektaş, A. Azimov, E. Akgün, ve G. Begimov tarafından gerçekleştirilmiştir. Çevirilerin redaksiyonu konusundaki yardımlarından dolayı meslektaşım Din Sosyolojisi uzmanı Didar Şavenov (M.A.) ve sevgili eşim Nazgül'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Kaynakça

Abdullayev, H. (1950): **Maksizm Leninizm ve Din**, Bakı: Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyetin Neşri.

Ahadov, Abdulla Fetullaoğlu (1986): **Mukaddeslere Perestişin Mahiyyeti ve Muasır Galıgları Haggında**, Bakı: Azerbaycan SSR Bilik Cemiyeti Neşri.

Aliyev, Reşid E. (1973): **Azerbaycan Şifahi Halk Yaradıcılığında Ateizm Motifleri**, Bakı: Azerneşr.

- Anonim (1965): **Alimler Dinin Aleyhindedir**, Bakı: Azereşr.
- Aşirov, N. - H. İsmailov (1984): **SSSR'dağı İslam men Musilmandar Jağdayın Burmalavğa Sın**, Almatı, Yayınevi belirtilmemiş.
- Ateistin Çib Luğati** (1987): Y. A. Bahnikin, M. S. Belenki, A. V. Belov, M. P. Novikovun, Tercüme: İ. Rustemov, Bakı: Azereşr.
- Bağırov, H. G. (1961): **Din Nedir?**, Bakı: Azereşr.
- Bennigsen, Alexandre, Chantal Lemercier-Quelquejay (1988): **Sufi ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatları**, Çev. O. Türer, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Berdimurat, A. (1960): "Islam and Communism in Turkestan", in **Religion in the USSR**, Edited by Boris Iwanow, Munich, Istitute For the Study of the USSR, s. 160-167.
- Bilinsky, Yaroslav (1964): "Education of the Non-Russian Peoples in the Soviet Union", **Comparative Education Review**, vol. 8, no.1, (June 1964)i p. 78-89.
- Celilov, M. - M. Settarov (1980): **Ateizme Dair Sohbetler**, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı.
- Froese, Paul (2004a): "Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed", **Journal for the Scientific Study of Religion**, 43:1, p. 35-50.
- Gosarev, A. (1937): **Din Aleyhine Propaganda ve Komsomolun Vazifeleri**, Bakı, Azereşr.
- Guliyev, Mezahir (1974): **Tarih Derslerinde Şakirdlerin Elmi-Ateizm Terbiyesi**, Bakı: Maarif.
- Gurbanov, B. A. – C. Kerimova (1981): "Azerbaycan Kendinde İslam Dini Galıglarının Hususiyetleri ve Ateizm Terbiyesi", İslam Tarihde ve Muasır Devrde (Elim Eserlerin Tematik Mecmuası), Bakı, Kirov Adında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Neşri, s. 83-91.
- Gurbanov, Esedulla (1982): **Gençlerin Ateist Terbiyesi**, Bakı, Kençlik.
- Gurbanov, Esedulla (1979): **Sosyalist Hayat Tarzı ve Zahmetkeşlerin Elmi Ateizm Terbiyesi**, Bakı: Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilik Cemiyeti Neşri.
- Hekimov, Mürsel (1983): **Azerbaycan Aşık Edebiyatı (Kadim ve Orta Asırlar)**, Bakı, Yazıcı.
- İmanzade, Seide (1958): **İslam Dini ve Kadın Meselesi**, Bakı: Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyet.

- İslam v SSSR (1983): **İslam v SSSR. Osobennosti Protsessa Sekulyarizatsii v Respublikah Sovetskogo Vastoka**, Moskva: Akademiya Obşestvennih Nauk Pri Ts K KPSS İstitut Nauçnogo Ateizma, “ Mısl”.
- Kantemir, Ali (1960): “The Moslems”, in **Religion in the USSR**, Edited by Boris Iwanow, Munich, Istitute For the Study of the USSR, s. 143-149.
- Kasimov, M. (1959): Ömer Hayyam’ın Rübailerinde Ateizm Motifleri, Bakı: Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyet.
- Kerimov, G. (1987): Şeriat ve Onun Sosyal Mahiyyeti, Bakı: Azerneşr.
- Klimoviç, Luşan (1936): İslam v Çarskoy Rassii, Oçerki, Moskva: Gosudastvennoe Antireligioznoe Izdatelstvo.
- Kolarz, Walter (1961): **Religion in the Soviet Union**, London: Macmillan&Co Ltd.
- Kowalewski, David (1980): “Protest for Religious Rights in the USSR: Characteristics and Consequences”, **Russian Review**, vol. 39, No: 4, (Oct. 1980), p. 426-441.
- Koyuşov, Z. (1953): İslam Dininin Bayram ve Ayinlerinin Menşei ve Onların Murteçe Mahiyyeti, Bakı: Yayınevi belirtilmemiş.
- Köçerli, F. G. (1975): “Muasır Dövrde Ateist Terbiyesinin Vezifeleri”, iç. **Ateizm Meseleleri**, Bakı: Elm Neşriyyatı, s. 3-15.
- Kurbanov, V. A., S. Karimova (1981): “Azerbaycan Kendinde İslam Dini Galıklarının Hususiyetleri ve A teizm Terbiyesi”, *İslam Tarihde ve Muasır Dövrde* (Elmi Eserlerin Tematik Mecmuası), Bakı: Kirov Adına Azerbaycan Dövlət Universitetinin Neşri, s. 83-91.
- Kurbanov, E. (1979): **Sosialist Hayat Tarzı ve Zehmetkeşlerin Elmi-Ateizm Terbiyesi**, Bakı: Azerbaycan SSR Bilik Cemiyeti.
- L. İ. Brejnev’in Sunuş Raporuyla Yeni Sovyetler Birliğı Anayasası (7 Ekim 1977)**, Çev. H. Aksoy, Ankara: Ser Yayınevi, 1977.
- Landesman, P. A. (1964): **Sovyet Adamlarının Saadeti**, Bakı: Azerneşr.
- Lenin, V. I. (1994): **Sosyalizm ve Din**, İstanbul: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Mahmudov, Penah (1963): **Ateizm ve Din**, Bakı: Azerneşr.
- Mahmudov, Penah (1979): **Muasır İdeoloji Mubarize ve Din**, Bakı: Kençlik.
- Marx, Karl - F. Engels (1965): **Din Haggında**, Bakı: Azerneşr.
- Mehdiyev, E. M. (1961): **Tarih Derslerinde Ateizm Terbiyesi**, Bakı: Azertedrisneşr.

- Memmedli, Gulam (1962): **Ateistin Çib Luğati** (Dini Meseleler, Hadiseler ve revayetler Haggında Malumat Veren Kitapça), Bakı: Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyetin Neşri.
- Memmedov, Gulu (1974): **Kütlevi Kitabhanalarda Elmi Ateizm Tebliğinin Formaları**, Bakı: Azerbaycan SSR Medeniyet Nazirliğı, Azerbaycan Dövlət Kitabhanesi Neşri.
- Memmedov, M. - P. Mahmudov, M. Celilov (1985): **Cemiyet, Din ve Ateizm**, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Muradov, M. Köçerlioğlu (1985): **Ateizm Terbiyesine Partiya Rehberliğı**, Bakı: Azerbaycan SSR Bilik Cemiyeti Neşri.
- Mustafayev, Gadim (1954): **Marksiizm-Leninizm Dinin Murteçe Mahiyyeti**, Bakı: Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyetin Neşri.
- Mustafayev, Gadim (1986): **Ateizm Ne Öyredir?**, Bakı: Azerneşri.
- Ni'met (Ni'metova), Meşedihanım Sadullahgızı (1991): "Azerbaycan'da Tapdug Baba Ve Yunis Emre'nin Mezarları", **Elm Ve Heyat**, No: 9, s. 6-9, Bakı.
- Palmowski, Jan (2008): **Oxford Dictionary of Contemporary World History**, 3rd. Ed., New York: Oxford University Press, p. 363.
- Pospielovsky, Dimitry V. (1987): **A History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Anti-Religious Policies**, vol:1, London, Macmillan Press.
- Ro'i, Yaacov (1984): "The Task of Creating the New Soviet Man: Atheistic Propaganda in the Soviet Muslim Areas", **Soviet Studies**, Vol. 36, No. 1, (Jan., 1984), p. 26-44.
- Roy, Oliver (2000): **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Settarov, Magsad (1967): **İslam Dini Galıgları Haggında**, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası.
- Settarov, M. – M. Celilov (1980): **Ateizme Dair Sohbetler**, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Şefiyev, Sabir (1973): **Mekteplilerin Ateizm Terbiyesi**, Bakı: Kençlik.
- Şukurov, Agayar (1982): **Sosyal Terakki ve Ateizm**, Bakı: Azerbaycan SSR Bilik Cemiyeti Neşri.
- Shakhnovich, Maryann M. (1993): "The Study of Religion in the Soviet Union", **Numen**, Vol. 40, No. 1, p. 67-81.

- Surapbergenov, A. (1979): İslam Dininin Reaksiyalık Meni, Almatı: “Kazakistan” Baspası.
- Thrower, James (1983): **Marxist-Leninist ‘Scientific Atheism’ and the Study of Religion and Atheism in the USSR**, Berlin: Mouton Publishers.
- Yaman, Ali (2009): “Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi”, **Bilgi Bellek**, yıl: 4, sayı: 8, Yaz 2009, s. 77-97.
- Zulalova, Z. E. (1975): “Kadınlar arasında dindarlığın tezahürleri ve ateizm terbiyesinin bazı meseleleri”, **Ateizm Meseleleri**, Bakı: Elm Neşriyyatı, s. 28-34.